Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

B O A R N S T E R H I M

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO NOORD

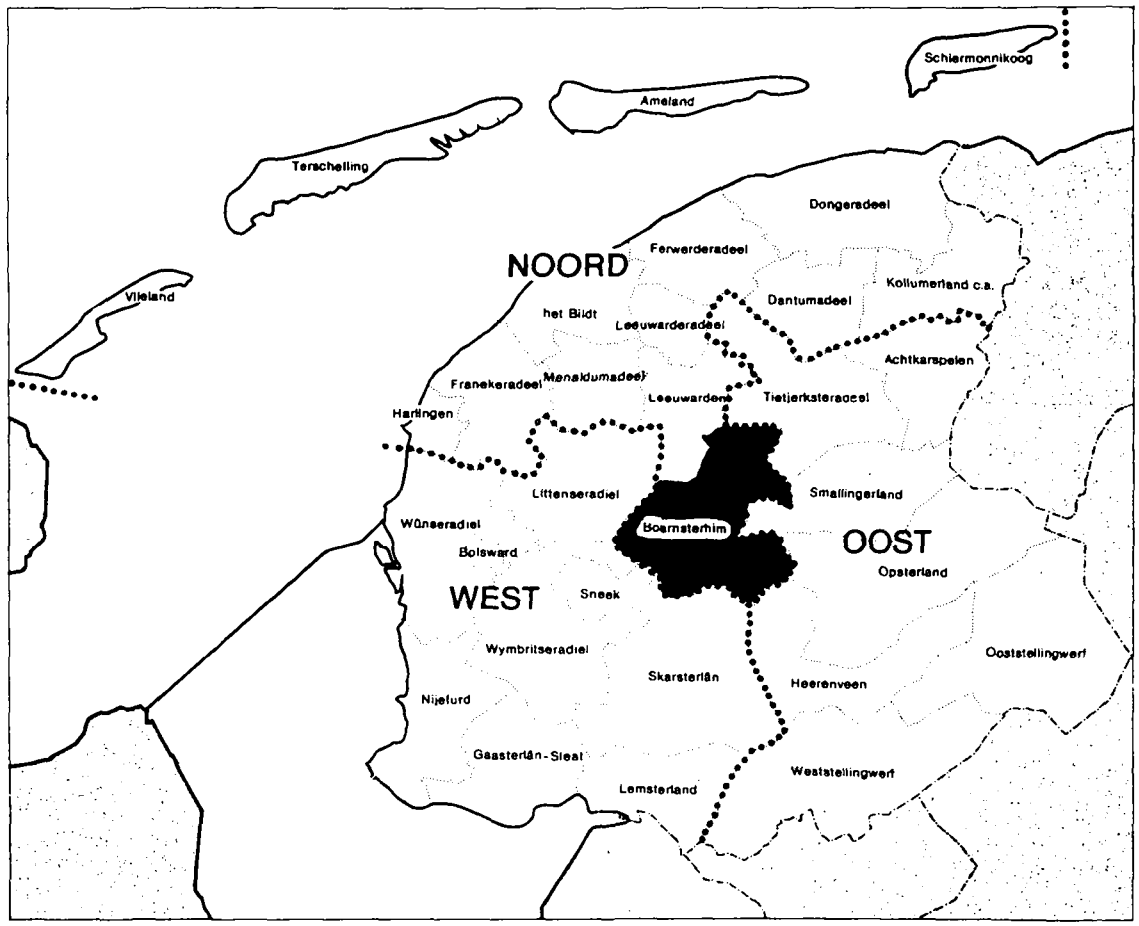

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis en bodemsoorten 3
2.2 Reliëf 3
2.3 Waterbeheersing 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSSBEELD

3.1 Grondgebruik 4
3.2 Verkaveling 4
3.3 Landschapsbeeld 5

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen 5
4.2 Landwegen 6
4.3 Spoorwegen 6

5 MIDDELEN VAN BESTAAN 6

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 8
6.2 Ontstaan en ontwikkeling van de nederzettingen 9
6.2.1 Korte ontstaansgeschiedenis en oorspronkelijke structuur 9
6.2.2 Structuur van de nederzettingen vanaf 1850 9
6.3 De kernen Grouw, Akkrum, Oldeboorn en Warga 10

LITERATUUR 15

BIJLAGEN

Bijlage 1 BEVOLKINGSONTWIKKELING 17

1 INLEIDING

De gemeente Boarnsterhim is een grote gemeente gelegen in het centrum van de provincie Friesland. Boarnsterhim wordt begrensd door de gemeenten Leeuwarden (N.W.), Tietjerksteradeel (N.O.), Smallingerland en Opsterland (O.), Heerenveen (Z.O.), Skarsterlân en Sneek (Z.Z.W.) en Littenseradiel (W.).
De gemeente is ontstaan na de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1984 door de samenvoeging van de gemeenten Idaarderadeel, Rauwerderhem, Utingeradeel (m.u.v. Akmarijp en Terkaple) en kleine gebieden van Tietjerksteradeel, Smallingerland en Haskerland. (Kaart 1)
De oppervlakte van Boarnsterhim bedraagt sinds 1984 ca. 17.500 hectare. De gemeente had op 1 januari 1988 17.685 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID (Kaart 2 en 3)

2.1 Ontstaansgeschiedenis en bodemsoorten

De geologische geschiedenis van de gemeente Boarnsterhim hangt nauw samen met de voormalige Middelzee, de door deze gevormde slenken in het veengebied en de er in afwaterende stromen.
De holocene veenvorming werd teniet gedaan door overstromingen van de Noordzee in verschillende fasen. Daarbij werden lagen (knip)klei afgezet op het veen. Omstreeks 800-900 na Chr., gedurende de Karolingische transgressiefase, ontstond de Middelzee. Geulen en afwateringsstromen erodeerden de bodem; in het kweldergebied zette overstromingswater zware klei af. De zware klei klonk minder in en zo ontstonden verhoogde kleibanen langs de oevers (oeverwallen en kwelderruggen). Op de kleibaan langs de Middelzee (kwelderrug) ontstonden de nederzettingen Sijbrandaburen, Tersoal, Poppingawier, Rauwerd en Reduzum. (Kaart 2) Op de kleibaan langs de Boorngeul ontstonden de nederzettingen Irnsum, Akkrum en Oldeboorn. Naar het oosten toe werd steeds lichtere klei afgezet terwijl in het uiterste oosten van de gemeente het (hoog)veengebied aan het oppervlak bleef. Door bodemdaling, als gevolg van inklinking en absolute daling van het land, kwam de ondergrond (dekzand) beneden de grondwater-spiegel en ontstond laagveengebied ("verdronken hoogveen").
Ook op de onregelmatig opduikende glaciale zandrug werden nederzettingen gesticht (Terherne).
De belangrijkste inpolderingen zijn : Wargaastermeer (1633) en Hempensermeer (1779).

2.2 Reliëf (Kaart 3)

Het grootste gedeelte van de gemeente Boarnsterhim is gelegen tussen 0 en 100 cm beneden NAP. Uitzonderingen hierop vormen de kleibaan in het westen van de gemeente (tot 50 cm boven NAP) en enkele verspreid liggende diepten (polders), tot 200 cm beneden NAP.

2.3 Waterbeheersing

De ligging beneden N.A.P. van de gemeente (zie Kaart 3) in het zgn. Lage Midden bemoeilijkte de natuurlijke afwatering. Binnendijk-systemen moesten het boezemwater keren. Bemaling hield en houdt de waterstand in de polders op peil, aanvankelijk door windkracht, nu door electriciteit. Verbeteringen in de organisatie en de techniek hebben bijgedragen tot een betere beheersing van de waterhuishouding.
De vele, vaak niet gereglementeerde polders, zijn na het midden van de vorige eeuw opgegaan in gereglementeerde waterschappen. De teruggang van de lokale scheepvaart en de ruilverkavelingen hebben geleid tot schaalvergroting van de waterschappen en dientengevolge het aantal waterschappen nog verder verminderd.
Een afzonderlijke categorie van waterschappen vormen de veenpolders die bedijkt en drooggemalen zijn.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Zoals gezegd ligt het grootste gedeelte van het grondgebied van Boarnsterhim beneden NAP; de laaggelegen landerijen werden en worden gebruikt als hooi- en weideland. Schade door wateroverlast bewerkstelligde een geleidelijke inpoldering en bedijking in boezem-polders. De slechte voedingstoestand van de laaggelegen graslanden maakte landverbetering noodzakelijk. De uitvoering daarvan was voor 1940 voltooid.

De kleibanen langs de Middelzee-oever (kwelderruggen) zijn tot de landbouwcrisis (1877-1895) gebruikt voor de akkerbouw. De zware knipklei werd bemest met terpaarde en kunstmest. Door prijsdaling van landbouwprodukten als gevolg van import van goedkoper Russisch en Amerikaans graan werd de toch al van geringe betekenis zijnde verbouw van akkerbouwprodukten onrendabel, waarna ook die gronden als grasland in gebruik werden genomen.

De veengronden zijn na exploitatie ten behoeve van de turfwinning door de uitvoering van het Provinciaal Reglement op de Vervening (1849) grotendeels weer geschikt gemaakt voor de landbouw, met name als hooiland. De turfwinning in de veengebieden volgens de baggermethode leidde tot het ontstaan van veenpoelen. De meeste van deze poelen zijn ingepolderd. De petgaten bij Eernewoude worden echter geëxploiteerd als rietvelden en zijn als natuurgebied beschermd.

3.2 Verkaveling

De verkavelingstypen ontstaan door georganiseerde ingebruikneming van de grond en hangen samen met de natuurlijke omstandigheden. De oudst bewoonde kleibanen (west) waren in 1850 verkaveld volgens een regelmatig blokpatroon zonder hoofdrichting.

Aan de rand van de Middelzee is door systematische inpoldering een regelmatige blokverkaveling met hoofdrichting ontstaan.
In het zuiden en oosten van de gemeente kwam in 1850 onregelmatige opstrekkende verkaveling voor. De onregelmatigheid beïnvloedt niet de gerichtheid op de meren en op de veengaten (van belang voor goede afwatering). Bij Terherne loopt de verkaveling in de meren door. Dit wijst erop dat de meren door afkalving van de oevers vergroot zijn. (Kaart 4)
In het uiterste noordoosten en zuidoosten van de gemeente was rond 1850 geleed volgens het type hooiland-verkaveling, nl. in lange smalle stroken. De ingepolderde Wargaastermeer (1633) en Hempensermeer (1779) zijn rationeel verkaveld.

De herkenbaarheid van de verkavelingspatronen van ca. 1850 is afhankelijk van het wel of niet uitgevoerd zijn van ruilverkavelingen. (Kaart 5 toont de situatie in 1979). In het noorden van de gemeente is het 19de eeuwse patroon bijna niet meer herkenbaar, in het centrale gebied nog gedeeltelijk. In het zuiden en westen is het patroon nog wel herkenbaar.

3.3 **Landschapsbeeld** (Kaart 6)

Zes landschapstypen karakteriseren het hele gebied (overgangsgebied) horende bij de gemeente Boarnsterhim.
In het westen bevindt zich de Middelzeepolder; deze gaat over in het terpengebied, dat zich met twee kleiruggen, richting noorden en oosten, uitstrekt.
Deze twee ruggen begrenzen aan de oostkant het hooilandengebied, dat zich van noord tot zuidoost uitstrekt. Binnen de gemeentegrens ligt in het noordoosten een gedeelte van het aangrenzende veengebied, het veenderijengebied. Ten zuiden van het terplandschap bevindt zich het merengebied en, ten oosten hiervan, het veenpoldergebied.
De grond wordt gebruikt als grasland. Uitzondering zijn de petgaten-complexen die als natuurgebied beschermd zijn (Oude Venen en 't Vuurlandcomplex in de Deelen).

4 INFRASTRUCTUUR (Kaart 7)

4.1 Waterwegen

Vooral de verbindingen over water waren in dit laaggelegen en waterrijke deel van Friesland goed ontwikkeld. Veel dorpen en gehuchten waren over land maar zeer slecht bereikbaar.

De fijnmazige structuur van het waterwegennet in de gemeente Boarnsterhim is in de periode 1850-1940 niet veel veranderd. De belangrijkste vaarwegen rond 1850 waren: Leeuwarden - Groningen (door de Lange Meer Vaart); Leeuwarden - Drachten (door het Lang-Deel, Lange Sloot); Leeuwarden - Grouw (door Warregaaster Vaart-de Wijde en Nauwe Galle); Groningen - Grouw (door de Meer Sloot, de Graft en de Meer); Grouw - Sneekermeer (Sneek/Terherne) (door

de Kromme en Rechte Grouw en de Nieuwe Wetering); Leeuwarden-Sneek (via de Zwette of Sneeker Trekvaart); Sneek - Irnsum (door de oude Sneeker Vaart en de Moezel); Irnsum - Oldeboorn (door de Boorn); Irnsum - Gorredijk/Appelscha (door de Boorn, het Nieuw Diep (richting Drenthe)); Akkrum - Heerenveen (door de Meine Sloot, Het Deel, De Heeren-sloot (richting Overijssel)).
De doorgaande vaarweg Groningen - Lemmer/ Stavoren (via Fonejacht - Grouw - Irnsum - Sneekermeer) gaf aansluiting op Amsterdam. Deze vaarroute werd verbeterd door de aanleg van het Prinses Margrietkanaal in 1949-1951. Behalve de doorgaande routes waren er vertakkingen naar dorpen, gehuchten en boerderijen die van lokaal belang waren. De opvaarten en lokale vaarwegen zijn tot in de 20ste eeuw van groot belang geweest voor het transport van goederen en personen. Vanaf de jaren '20 werden provinciale en lokale verbindingen overgenomen door het wegtransport.
De meren zijn : Pikmeer, de Wijde Ee, het Sneeker Meer, Terhornster Poelen, Terkaplester Poelen, het Botmeer en Bokkumer Meer (zie regiobeschrijving Noord).

4.2 Landwegen

In 1827-'28 werd de Overijsselse Straatweg aangelegd (nu Rijksweg 32) van Leeuwarden naar Zwolle. Over het grondgebied van de gemeente Boarnsterhim ligt het tracé langs Reduzum en door Irnsum en Akkrum. De er op aansluitende wegen werden in de volgende decennia verbreed en/of bepuind-bestraat, zoals:
-de Reinersweg naar Grouw, (later Stationsweg), 1842;
-de Idaarderweg, 1843;
-de Vegelinsweg van Joure naar Akkrum, 1846;
-de oude Hemdijk, ten noorden van Rauwerd, Deersum richting Sneek.
De draaibrug bij Oude Schouw werd vervangen door een hoge brug waarbij het wegtracé verlegd werd (ca. 1950).
Pas in 1958 (?) werd in de Rijksweg 32 het tracé Barrahuis-Akkrum aangelegd en sloot daar aan op de Overijsselse Straatweg.

4.3 Spoorwegen

De spoorweg Leeuwarden-Zwolle, aangelegd in 1868 met stations bij Reduzum (opgeheven) Grouw en Akkrum, betekende een verbetering voor transport van personen en goederen en communicatiemogelijkheden.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

De beroepenstructuur in dit gebied vertoonde tussen 1850 en 1940 een beeld dat weinig verschilde van de voorafgaande periode. De landbouw - en met name de veeteelt - vormde de belangrijkste bron van inkomsten en schiep werkgelegenheid in gespecialiseerde bedrijfstakken als de zuivelhandel en -verwerking, slachterijen, veevoederindustrie en grasdrogerijen. In de grotere nederzettingen was de beroepenstructuur gevarieerder en groter van

schaal. Ook de verzorgende beroepen boden daar enige werkgelegenheid.
De binnenvisserij - vooral op de meren - was een kleine beroepstak, die door de droogmakerijen in de 17e en 18de eeuw al sterk teruggelopen en later nagenoeg is verdwenen.

Handel en Middenstand

Zuivelprodukten, boter en kaas, werden door opkopers en boeren verhandeld in de waaggebouwen (Oldeboorn, Grouw, Rauwerd). Door de opkomst van de zuivelindustrie verloren deze waaggebouwen hun betekenis. Soms bleven de kaaspakhuizen bestaan (Akkrum).
Het opkomende wegtransport voor lokaal goederenvervoer verving geleidelijk, vanaf de eerste helft van de 20ste eeuw, het transport per water.
De plaatselijke middenstand vond tot 1940 nog voldoende nering in de dorpen, maar is nadien sterk teruggelopen.

Nijverheid en Industrie

De lokale ambachtelijke beroepen waren veelal smid, bakker, timmerman (soms gecombineerd met schaatsenmaker : Warten, Warga en Akkrum), slager, schoenmaker en kleermaker. In Rauwerd en Irnsum bestond een steenhouwerij, waar bijvoorbeeld de in deze streek voorkomende grafmonumenten en natuurstenen plinten gemaakt werden.
Waren deze ambachten meest kleinschalig van aard met weinig gevolgen voor de structuur en het aanzicht van de nederzettingen, veel bepalender waren de molens, scheepswerven en fabrieken door hun grootschaligheid, silhouet-functie en vestigingspunt.
De verschillende soorten molens waren een vorm van nijverheid :
-houtzaagmolens (timmerwerkplaatsen, scheepswerven);
-oliemolens (lijnolie en veekoeken);
-korenmolens (meelprodukten).
Scheepsbouwaktiviteiten vonden plaats in Warga, Warten, Irnsum, Terherne en Rauwerd.
De bouw van ijzeren stoomschepen betekende het einde van vele scheepstimmerwerven. Sommige zijn overgeschakeld op de jachtbouw. Wel werden nog zeer lang ijzeren zeilschepen gebouwd.
In Grouw ontwikkelde de houtfabriek van H. Halbertsma zich tot een zeer grote industrie met vele dochter-ondernemingen elders in den lande.
De overname van de oliemolen te Akkrum door Ulbe Twijnstra (1887) betekende het begin van de veevoederfabriek U.T. Delfia met een dochter- (nu hoofdvestiging) te Maarssen. Hoewel lijnkoeken als veevoeder opgang deden toen de boeren betaald werden naar het vetgehalte van de melk, waren ze aanvankelijk een bijprodukt van de lijnzaadverwerking tot lijnolie. Als vervanging van de lijnkoeken kwam gedroogd gras in opkomst. Vlak vóór, maar vooral in de oorlogsjaren, werden (coöperatieve) grasdrogerijen opgericht, bijvoorbeeld in Idaard (1941) welke nu nog in bedrijf is.

De zuivelindustrie heeft in het hele grondgebied van de gemeente

Boarnsterhim een grote rol gespeeld. Naast de gangbare coöperaties bestonden er ook enkele speculatieve zuivelfabrieken.
In 1886 werd te Warga de eerste Coöperatieve Zuivelfabriek van Friesland en Nederland gesticht. Ook in andere dorpen verrezen zuivelfabrieken : Oldeboorn (1878), Irnsum (1888), Reduzum (1890), Sibrandabuorren (1891), Akkrum (1897), Warten (1898), Grouw, Terherne. De fabriek in Warga is voortgezet als Centrale Melkinrichting (thans Frico/Domo Consumptiemelkbedrijven en Centrale Botermakerij), waarin alle lokale coöperaties zijn opgegaan. De afgestoten fabrieken zijn in hergebruik genomen (Reduzum, Warten, Sijbrandaburen, Oldeboorn, Akkrum, of gesloopt (Irnsum, Grouw en Terherne).

Akkrum was reeds in de 18de eeuw bekend om z'n exportslachterijen. De oprichting van de Friese Coöperatie van Exportslachterijen (1908) is geen succesformule geweest en in .... opgeheven.

Diensten

In de hoofdplaatsen van de voormalige gemeenten (Grouw, Rauwerd en Akkrum) waren bestuurlijke diensten aanwezig, die nu in Grouw zijn geconcentreerd.
Vanaf de twintiger jaren groeide de recreatiesector. Het betrof aanvankelijk de met de watersport samenhangende dagrecreatie. Vooral na de Tweede Wereldoorlog was de groei sterk terwijl er tegelijkertijd een verschuiving op trad van dagrecreatie naar verblijfsrecreatie. Belangrijke watersport-centra werden Grouw, Irnsum, Oldeboorn, Akkrum en Terherne, waardoor de werkgelegenheid in de horeca-sector is toegenomen. Vanaf 1920 zijn recreatiewoningen gebouwd in de toen opkomende watersportgebieden, met name bij Eernewoude/de Oude Venen en Grouw.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

In de gemeente Boarnsterhim zijn geen steden. Het dorp Grouw, de hoofdplaats van de voormalige gemeente Idaarderadeel, is nu de hoofdplaats van Boarnsterhim. Het ligt centraal en is de grootste nederzetting binnen de gemeente.
De belangrijkste dorpen zijn, behalve Grouw : Akkrum (vanaf 1934 hoofdplaats van de voormalige gemeente Utingeradeel), Warga, Oldeboorn (tot 1934 hoofdplaats van de voormalige gemeente Utingeradeel), Irnsum, Reduzum, Warten, Rauwerd (hoofdplaats van de voormalige gemeente Rauwerderhem) en Terherne. In de gemeente liggen nog 8 kerkdorpen en ± 23 gehuchten, bestaande uit concentraties van boerderijen.

Tot 1878 is in de dorpen een lichte bevolkingsgroei te constateren, behalve in Warten en Irnsum. Tussen 1878 en 1900 is daarentegen in veel plaatsen een lichte daling van de bevolking merkbaar, behalve in Warga, Warten, Irnsum en Akkrum. Tussen 1925

en 1940 is ook een bevolkingsdaling waar te nemen in bijna alle kernen, behalve in Grouw, Warten en Akkrum. Vergelijking met de cijfers van 1987 maakt duidelijk dat de bevolking van de grotere kernen in de tussenliggende periode meestal gegroeid is, en die van de kleine dorpen nauwelijks, of gedaald. (Zie ook Bijlage 1) Buiten de nederzettingen is het gedeelte van de gemeente dat tot het zogenaamde Lage Midden kan worden gerekend, dun bevolkt gebleven.

In paragraaf 6.2 komt in het kort het ontstaan en de ontwikkeling van de kernen aan de orde. Na deze algemene beschrijving wordt in het kort nader ingegaan op de vier grootste kernen, waar zich in dit gebied de belangrijkste veranderingen hebben voorgedaan.

6.2 Ontstaan en ontwikkeling van de nederzettingen

6.2.1 Korte ontstaansgeschiedenis en oorspronkelijke structuur

De nederzettingsmorfologie weerspiegelt de ontstaansgeschiedenis, die afhankelijk is van de natuurlijke omstandigheden.
Op de hooggelegen kleibanen langs de waterlopen ontstonden de van oorsprong agrarische **terpdorpen** (Idaard, Eagum, Reduzum, Friens, Grouw, Warga, Warstiens, Warten, Rauwerd, Dearsum, Irnsum, Poppingawier, Tersoal, Sijbrandaburen, Oldeboorn en Akkrum).
In het overgangsgebied van klei naar veen, ontwikkelden sommige terpdorpen zich in een vroeg stadium tot streekdorpen langs een vaart, waardoor het oorspronkelijke terpkarakter moeilijk herkenbaar is geworden (Warten, Irnsum, Oldeboorn en Akkrum).
Aan de meren ontstonden waterrijke dorpen (Grouw, Terherne). Grouw kon, voor de dempingen vanaf het einde van de 19de eeuw tot de eerste helft van de 20ste eeuw, getypeerd worden als een **archipeldorp**. Terherne ontstond op een zandopduiking, die het afkalvende water van de omliggende uitgeveende poelen weerstond.
Andere dorpen ontwikkelden zich, door de positie bij een knooppunt van (water-)wegen en de daarbij ontstane bedrijvigheid, tot **kruisdorp** (Warga, Nes). De dorpen stonden met elkaar in verbinding via de waterwegen. De landwegen waren tot het midden van de 19de eeuw voor het grootste deel moeilijk begaanbare kleipaden.
In het lagere en waterrijke deel van de gemeente zijn geen kernen op terpen ontstaan, wel boerderijenconcentraties (gehuchten) en verspreide boerderijen : Midsburen, Jornahuis, Naarderburen, Domwier, Koldaard, Gotum, Wylaard, Hoornsterburen, Vierhuizen, Engwerd, Fonteburen, Oude Schouw, Abbingawier, Jongeburen, Bokkum, Sorremorre, Henswoude, Poppenhuizen, Oosterboorne en Lekkerterp.

6.2.2 Structuur van de nederzettingen vanaf 1850

De ontwikkeling van de nederzettingen laat zich als volgt kort samenvatten. In de kernen waar de bevolking groeide werd dit aanvankelijk vooral opgevangen door het opvullen van lege ruimten binnen de kom. In veel dorpen verrezen kleine woningen - vaak op binnenterreinen en achtererven - ten behoeve van de arbeiders die

werk vonden in de groeiende nijverheidssector en de zich ontwikkelende industrie.
Het verbeterde spoor- en straatwegennet bracht Reduzum, Warga, Irnsum, Grouw en Akkrum in gunstige positie. Irnsum overvleugelde Rauwerd, Akkrum overvleugelde Oldeboorn en Warga bleef Warten een koplengte voor. De opkomende betekenis van het wegverkeer heeft er toe geleid dat de weg het nieuwe structuur bepalende element voor de nederzettingen is geworden. Waar deze ontwikkeling eerst in de 19de eeuw inzette, beperkte het zich tot de karakteristieke lintvormige uitbreidingen, die het oorspronkelijke karakter van de nederzettingskern weinig of niet beïnvloedde (Idaard, Reduzum, Rauwerd, Tersoal en Sijbrandaburen).
Later werden de kernen op meer planmatige wijze uitgebreid, vaak min of meer los van de bestaande structuur.

Vooral na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van meer grootschalige uitbreidingen. Onder invloed van de hoogconjunctuur en de grotere mobiliteit, vestigden velen zich in de jaren zestig en zeventig in de kleinere kernen, maar bleven werkzaam in de omringende steden en grote dorpen.
In veel dorpen en gehuchten zijn de veranderingen tussen 1850 en 1940 beperkt gebleven tot een enkele in- en aanvulling.

6.3 De kernen Grouw, Akkrum, Oldeboorn en Warga

Grouw

Grouw is van oorsprong een agrarische terpnederzetting in het grensgebied tussen veen en klei en ontwikkelde zich vanaf de 15de eeuw dankzij de talrijke waterverbindingen tot een dorp waarin handel en scheepvaart een overheersende rol speelden. Wanneer deze bestaansbronnen, onder invloed van het teruglopen van het vervoer over water, in de tweede helft van de 19de eeuw aan belang inboeten, treedt hiervoor de opkomende industriële nijverheid in de plaats.

Voor de ruimtelijke ontwikkeling van Grouw vanaf 1850 zijn een aantal zaken van belang geweest.
Ten eerste werd in 1842 de bestaande weg van Grouw naar Irnsumerzijl met steenslag verhard en werd in 1868 de spoorlijn Leeuwarden-Zwolle tot stand gebracht waarbij Grouw een station kreeg op circa 1 km afstand ten westen van het dorp. Als gevolg hiervan ontstond aan de zuidzijde langs de tot Stationsweg omgedoopte Reinersweg een nieuwe uitbreiding in de vorm van lintbebouwing.
Deze ontwikkelingen luidden een periode in waarin het vervoer over water plaats maakte voor transport per as. De scheepvaart en de daarmee samenhangende handel en nijverheid boetten geleidelijk aan belang in. Mede door de schaalvergroting in de binnenvaart werd in de loop van de 20ste eeuw de beurtvaart op kleinere plaatsen als Grouw gestaakt. De opvaarten werden successievelijk allemaal gedempt en vervolgens als straat in gebruik genomen zodat het beloop ervan herkenbaar is gebleven. Ten behoeve van

het resterende transport over het water, dat niet langer in de dorpsstructuur kon worden ingebed, werd in het begin van de 20ste eeuw de Nieuwe Kade aan de westzijde van het dorp aangelegd.
Een proces van schaalvergroting kwam ook in de nijverheidssector op gang en leidde tot het verdwijnen van ambachtelijke bedrijven en de opkomst van een aantal omvangrijke industrieën (houtverwerkingsbedrijf Halbertsma, machinefabriek Volma en de zuivelfabriek). Hierdoor kwam grootschalige fabrieksbebouwing in en tegen de fijnmazige dorpsstructuur te liggen. Ten gevolge van de opkomende industrie ontstond een toenemende vraag naar huisvesting voor de arbeidersbevolking, zodat vanaf het begin van de 20ste eeuw in hoog tempo woongebieden buiten de oorspronkelijke dorpsstructuur tot stand kwamen. Omstreeks 1920-1930 werd aan de oostzijde in twee fasen de wijk Oosterveld gebouwd op het tot dan toe open weidegebied ten oosten van Grouw, begrensd door het Pikmeer. In deze voor die tijd betrekkelijk ruim opgezette wijk staan vrijstaande woningen en rijtjeswoningen met voortuin.
Ook de meer welgestelden hebben zich vanaf het einde van de 19de eeuw buiten het oude dorp gevestigd, met name in de omgeving van de Parkstraat, waar ruim gesitueerde villa's werden gebouwd.
In zuidwestelijke richting werd tussen de Stationsweg en het Nieuwe Diep het Wilhelminapark en een begraafplaats aangelegd.

Vooral in de jaren na de Tweede Wereldoorlog vond een sterke uitbreiding plaats in zuidelijke en zuidwestelijke richting. Voor de Oranjewijk, welke in 1949 tot stand kwam, werden de plannen al voor de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld. De aanleg van het Prinses Margrietkanaal betekende het einde van de uitbreidingsmogelijkheden in zuidwestelijke richting.
Ten behoeve van de toenemende watersport werd ten noorden van Grouw het recreatieoord "Yn 'e Lyte" aangelegd. Een belangrijk deel van de bedrijvigheid in Grouw staat tegenwoordig in dienst van deze recreatiesector (plezierjachtbouw, zeilmakerij, scheepstoebehoren, botenverhuur etc.).

Akkrum

Ook Akkrum is van oorsprong een agrarisch terpdorp en is gelegen aan de zuidzijde van de Boorn. De ontwikkeling van de functie als overslagplaats is vermoedelijk een oorzaak geweest voor het uitgroeien van het dorp langs de Slachtedijk, waardoor een lintvormig geheel ontstond en Akkrum ook als streekdorp kan worden aangemerkt. Reeds in het begin van de 18de eeuw kreeg Akkrum bekendheid door zijn exportslachterijen.

De gunstige ligging aan land- en waterwegen werd versterkt door de aanleg van de Overijsselse Straatweg (1827/28) die door de kom van Akkrum kwam te lopen, het bepuinen (1838) en van grind voorzien (1850) van de weg naar Oldeboorn en de spoorlijn (1868) en later het nieuwe tracé van de Rijksweg 32 (jaren '60 deze eeuw). Net als elders heeft ook hier het verharden van de wegen enige lintbebouwing als gevolg. De verbeterde infrastructuur was tevens een gunstige voorwaarde voor enige industriële ontwikke-

ling : een zuivelfabriek (1888) aan de Stationsweg; een olie- en veevoederfabriek UTD (ter plaatse van de oliemolen) en schaatsenfabriek Ruiter. De oprichting van de Friese Coöperatie van Exportslachterijen (1908) is geen succesformule geweest en in .... opgeheven. Het gebouw bestaat nog en is nu huisvesting voor Hiemstra Silobouw en KAPA Jachtbouw. Sinds het einde van de vorige eeuw werd Oldeboorn - de hoofdplaats van de voormalige gemeente Utingeradeel - door Akkrum overvleugeld. Pas in 1932 werd het gemeentehuis verplaatst van Oldeboorn naar Akkrum.

Vanaf het begin van de 19de eeuw heeft zich de bebouwing sterk verdicht door het bouwen (van voornamelijk éénkamer-woningen) op achtererven langs vele steegjes. Door de opvulling van het meandergebied richting Oldeboorn (1899) en planmatige woningbouw ontstond aansluiting met Nes. De aanleg van de Rijksweg 32 vormt een onderbreking daarin.
Twee na 1900 tot stand gekomen complexen zijn door hun grootschaligheid belangrijke elementen van Akkrum's stedebouwkundige structuur. Coopersburg (1901) werd gebouwd als tehuis voor ouden van dagen in opdracht van de Akrummer Folkert Harmens Kuiper, die in Amerika fortuin gemaakt had. Voor het in 1929 gereed gekomen Welgelegen - een complex huisjes voor ongehuwde dames en weduwen - werd het geld beschikbaar gesteld door mej. Suster van der Vegt. Beide complexen zijn omgeven door veel groen.

Pas na de Tweede Wereldoorlog werd Akkrum op grotere schaal uitgebreid, hetgeen aanvankelijk vooral gebeurde aan de zuidzijde van het dorp tussen het station en de oude kern. Het woongebied "de Hemmen" werd in de jaren '70 ten noorden van de Boorn tot stand gebracht. Ten behoeve van het toenemende recreatieve waterverkeer, dat niet langer op aanvaardbare wijze door de kom kon worden geleid, werd de Boorn naar het noorden verlegd en een jachthaven aangelegd.
In het kader van de sanering is inmiddels een groot deel van de sterk verdichte 19de eeuwse bebouwing in de oude kern weer verdwenen.

Oldeboorn

Oldeboorn ontstond als een agrarisch terpdorp bij een oversteekplaats over de Boorn op de zuidelijke oeverwal. Net als Akkrum ontwikkelde Oldeboorn zich als overslagpunt bij de Boorn. Door deze functie als schakel in het vervoersysteem te land en te water groeide het uit tot een handels- en bestuurscentrum. Naast de terpbebouwing ontstond op de rivier gerichte bebouwing op de noordelijke en zuidelijke oever met een waterfront. De bebouwing aan de noordzijde ontstond als verdichting tussen de daar aanwezige boerderijen. Op de zuidelijke oever heeft een omkering van de oriëntatie van de bebouwing (van kom naar waterfront) plaatsgevonden, hetgeen reeds op het kaartmateriaal uit het begin van de 19de eeuw zichtbaar is.
Na de Middeleeuwen nam de bestuurlijke betekenis langzaam af. De handelsfunctie bleef nog tot in de 20ste eeuw een rol spelen. Aan

het eind van de vorige eeuw werd Oldeboorn economisch door Akkrum overvleugeld. In 1932 werd ook het gemeentehuis naar Akkrum verplaatst.

Na 1850 was er sprake van een verdichting van de structuur aan de oostzijde van de bebouwing door de bouw van kleine woningen op de binnenterreinen. Gezien de aanwezigheid van ambachtelijke nijverheid betrof het waarschijnlijk kleine arbeiderswoningen. Langs de weg naar Akkrum ontstond enige streekbebouwing buiten het eigenlijke dorp. Ook de bebouwing van de Tsjerkebuorren werd in oostelijke richting uitgebreid. De in 1900 opgerichte zuivelfabriek vormt nu de ruimtelijke begrenzing aan de oostzijde van het dorp. Vooral aan de noordzijde werd het dorp op wat grotere schaal uitgebreid. De eerste woningen werden tussen 1924 en 1949 gebouwd.

Ook na 1950 werden daar nog verscheidene woningen bijgebouwd. Het kerkhof werd aangelegd en er verrees een school. De plattegrond van het oude dorpsgedeelte heeft slechts geringe wijzigingen ondergaan. Drie recente doorbraken van de bebouwing aan de noordzijde van de rivier t.b.v. het nieuwe woongebied ten noorden van het dorp zijn van beperkte invloed op de ruimtelijke opbouw door het bochtige karakter van de Boorn.

Warga

Warga, ontstaan als een agrarische nederzetting op een kleine terp, ontwikkelde zich vooral door zijn ligging aan de Wargastervaart, één van de belangrijkste verbindingen in deze streek. Terzijde van de terp, langs het water, kwam vermoedelijk vanaf de 16de of 17de eeuw lintbebouwing tot stand. Alleen ter plaatse van de terp zijn de panden landwaarts gericht; de overige bebouwing is op de vaart georiënteerd.
In de loop van de 19de eeuw breidde de nijverheid zich aanmerkelijk uit. Behalve de bouw van twee oliemolens en een tot ontwikkeling komende scheepswerf, is vooral de oprichting van de zuivelfabriek in 1886 vermeldenswaardig. Het was de eerste coöperatieve zuivelfabriek in Friesland en Nederland. Voor de arbeiders werden tussen 1848 en 1888 op de Nieuwe Hoek (een 18de eeuws "industrieterrein") en langs de Leeuwarderweg huizen gebouwd, veelal éénkamer-woningen. In Wergea was vooral de lokale timmerman A.K. Hoekstra ("Baas Abram") een aktief bouwer.

Binnen de bestaande dorpsstructuur vinden langs de Grote Buren en de Gele Eker op het terrein van de pastorietuin invullingen plaats die naast een vrijgelegen kerkgebouw van de Doopsgezinde gemeente bestaan uit kleine woningen. Een belangrijke wijziging is het afgraven van de terp rond 1860, waarbij de oude kerk plaats moest maken voor een nieuw gebouw. Rond 1870 werd de doorgaande weg naar Warten en Drachten aangelegd, waarlangs rond de eeuwwisseling geleidelijk bebouwing tot stand kwam in de vorm van kleine vrijgelegen woonhuizen. Buiten het dorp werd in 1868 een rooms-katholieke kerk gebouwd, die net als de nederlands-hervormde kerk direct langs de weg is gesitueerd.

De nijverheid en de scheepvaart namen gedurende de eerste helft van de 20ste eeuw in betekenis af. Tot de Tweede Wereldoorlog bleven ruimtelijke ontwikkelingen binnen het dorp dan ook beperkt tot de aanleg van een kleine straat met woonhuizen (Nieuwe weg) ten oosten van de pastorietuin. In 1938 kwam de zogenaamde Fricobuurt tot stand aan de Fricoweg. (In 1936 was de zuivelfabriek van Warga opgegaan in de Centrale Melkinrichting Frico.)

Van de naoorlogse ontwikkelingen is de aanleg in de jaren vijftig van de Nieuwe Leeuwarderweg (in het verlengde van de weg naar Warten en Drachten) van belang evenals de aanleg van twee nieuwbouwwijken ten westen en ten zuidoosten van de oude dorpskom.

LITERATUUR

ALGEMEEN

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Fryske Akademy. Fries Molenboek. Leeuwarden, 1980.

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

K.A. Walther en G.L. Rienks. Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân. Boalsert. (2 delen)

BOARNSTERHIM EN REGIO

J.K. van Dijk. Raerderhim en sijn doarpen. In : De Stim fan Raerderhim 16, no. 9, februari 1984, blz. 7-56.

Gemeentebestuur Idaarderadeel. Dit was Idaarderadeel. Heerenveen, december 1983.

F.A. Hijmans. Gemeente Utingeradeel. Kandidaatsscriptie Sociale Geografie, V.U. Amsterdam 1978.

S.S. Koldijk. Grouw. In : Bouwwereld 1.10.1924.

Provinciale Directie Friesland Landinrichtingsdienst. Voorontwerp ruilverkaveling "De oude Jokse". Leeuwarden 1980.

A. Rauwerda e.a. 50 Jaar U.T.(D.) Ulbe Twijnstra's oliefabrieken. Jub.nr. van Periodiek Tijdschrift voor betere veevoeding, Jrg. 30, nr. 3 (juli 1937)

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting op het voorstel tot aanwijzing van de dorpskom van Grouw als beschermd d o r p s - gezicht. z.pl. april 1985.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de kom van Warga als beschermd dorpsgezicht. z.pl. maart 1988.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Oldeboorn als beschermd dorpsgezicht. z.pl. juli 1988.

N. Schotsman. Het veranderend buitengebied; enkele ruimtelijke ontwikkelingen in het gebied van Garijp-Wartena.

A. Schoustra. Economische aspecten van het ontstaan en de ontwikkeling der voornaamste bestaansbronnen, in het bijzonder der zuivel- en houtindustrie te Grouw. z.pl. [Grouw] 1959.

P.L. de Vrieze (arch. BNA). Grouw, profiel van een dorp in midden Friesland. In : It Baeken 38 (1976), blz. 119-128.

R. van Wijngaarden. Warga in oude ansichten, Zaltbommel 1972.

Wurkgroep "Werregea ald & Wergea nij". Ien en Oar ut 'e skiednis fan Wergea. z.pl. 1985.

Herinneringen uit het verleden (Een Grouwster vertelt van het weven van matten, het zoeken van doerhout, het baggeren van laagveen) In : Nieuwsblad v. Frl. 18.11.1930.

Bestemmingsplan kom Akkrum, juni 1969.

Bestemmingsplan de Hemmen (Akkrum), 1981.

BIJLAGE 1 BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1987	1840-1849	1864	1878	1900	1925	1940
Idaard	97	90	111	139	120	117	110
Eagum	29	-	64	72	44	56	46
Reduzum	1008	530 512	701	727	816	755	
Friens	85	-	138	139	160	127	104
Grouw	5192	-	2145	2295	2255	2442	2836
Warga	1844	700	1145	1290	1453	1348	1258
Warstiens	45	-	40	50	54	57	43
Warten	999	460	631	583	689	791	828
Rauwerd	615	673	695	765	671	678	635
Dearsum	136	-	243	275	262	295	233
Irnsum	1354	520	799	747	889	945	867
Poppingawier	205	300	360	380	319	336	258
Tersoal	308	290	328	331	386	354	345
Sijbrandaburen	416	170	207	256	232	330	289
Oldeboorn	1585	-	1957	2084	1949	1849	1593
Nes	115	-	201	208	198	118	226
Akkrum	3062	± 1090	1481	1607	1817	2143	2293
Terherne	465	± 500	638	688	735	597	482

Omdat Boarnsterhim bij de gemeentelijke herindeling in 1984 is ontstaan uit verscheidene (delen van) voormalige gemeenten, is het niet mogelijk om een overzicht te geven van de loop van de bevolking vanaf 1850 voor het hele grondgebied van de huidige gemeente. Het schema hierboven geeft de bevolkingsaantallen per dorpsgebied aan; de opgenomen dorpen maken deel uit van de drie ex-gemeenten.

Kaart 1

BOARNSTERHIM - Na de gemeentelijke herindeling in 1984.

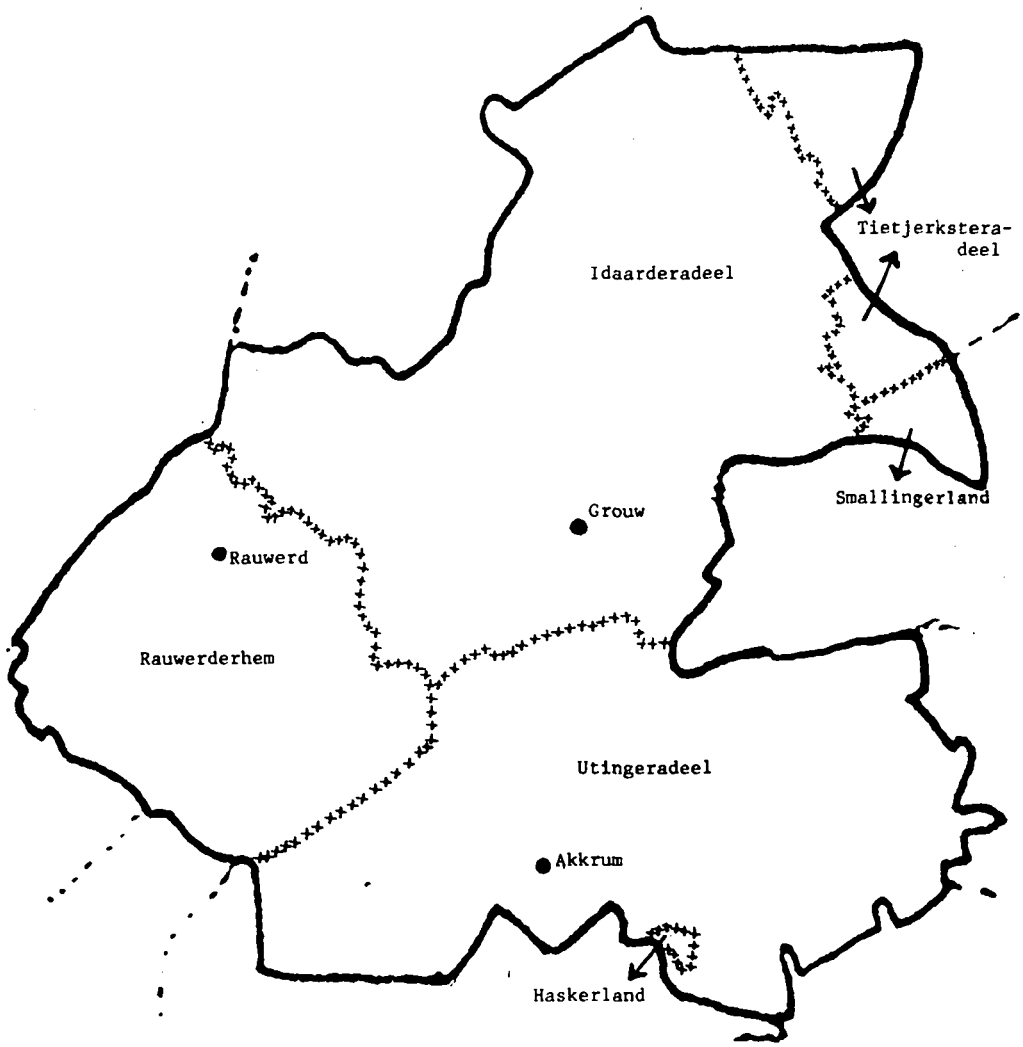

Kaart 2

Westerlauwers Friesland, bodemtypen ± [illegible] na Chr.

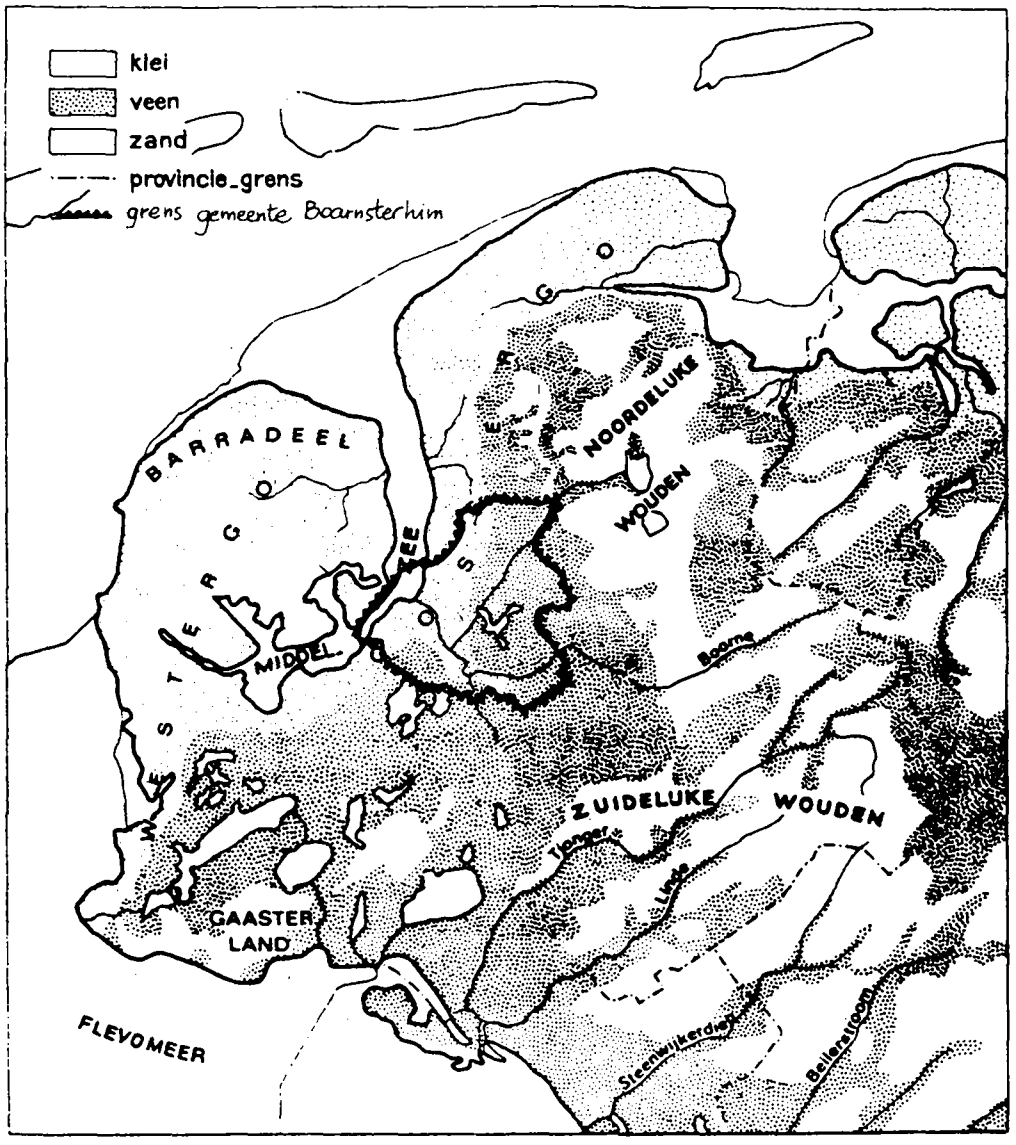

Kaart 3

BOARNSTERHIM

GLOBALE HOOGTEKAART, hoogte in cm t.o.v. het NAP

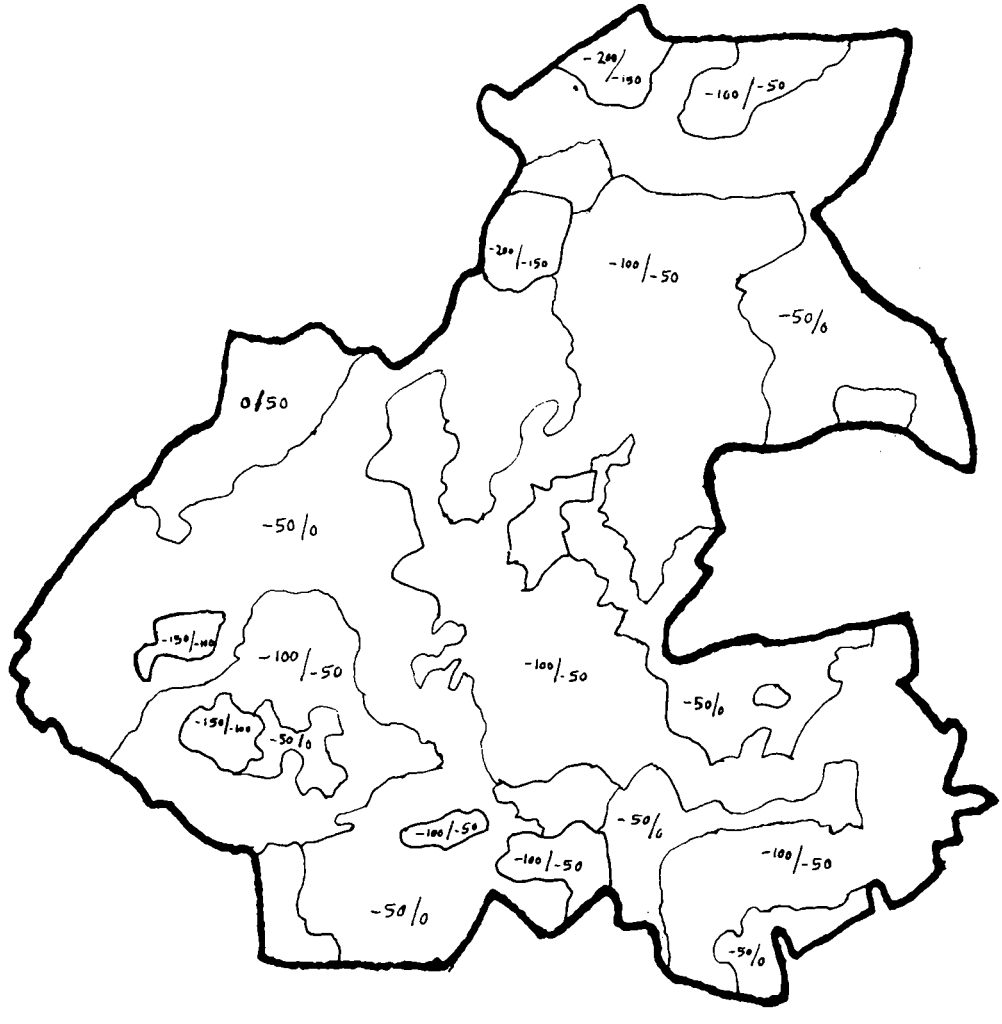

Naar : Hoogtelijnenkaart van de
Provincie Friesland

Kaart 4 VERKAVELINGSTYPEN - 1850

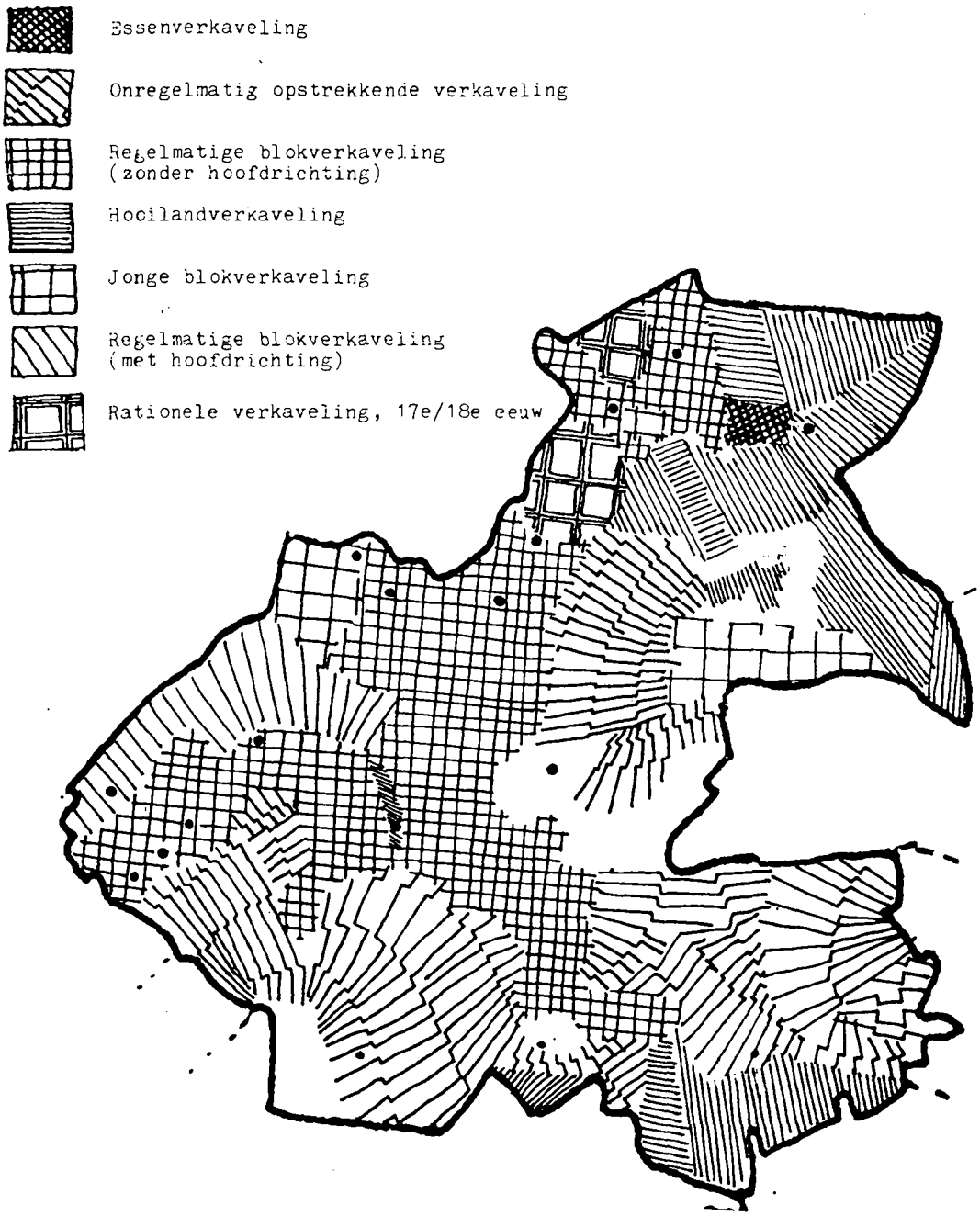

Naar: Kultuurhistorische aspekten van het Friese Landschap, 1979.

Kaart 5 HERKENBAARHEID VERKAVELING IN 1979

Kaart 6 LANDSCHAPSTYPEN

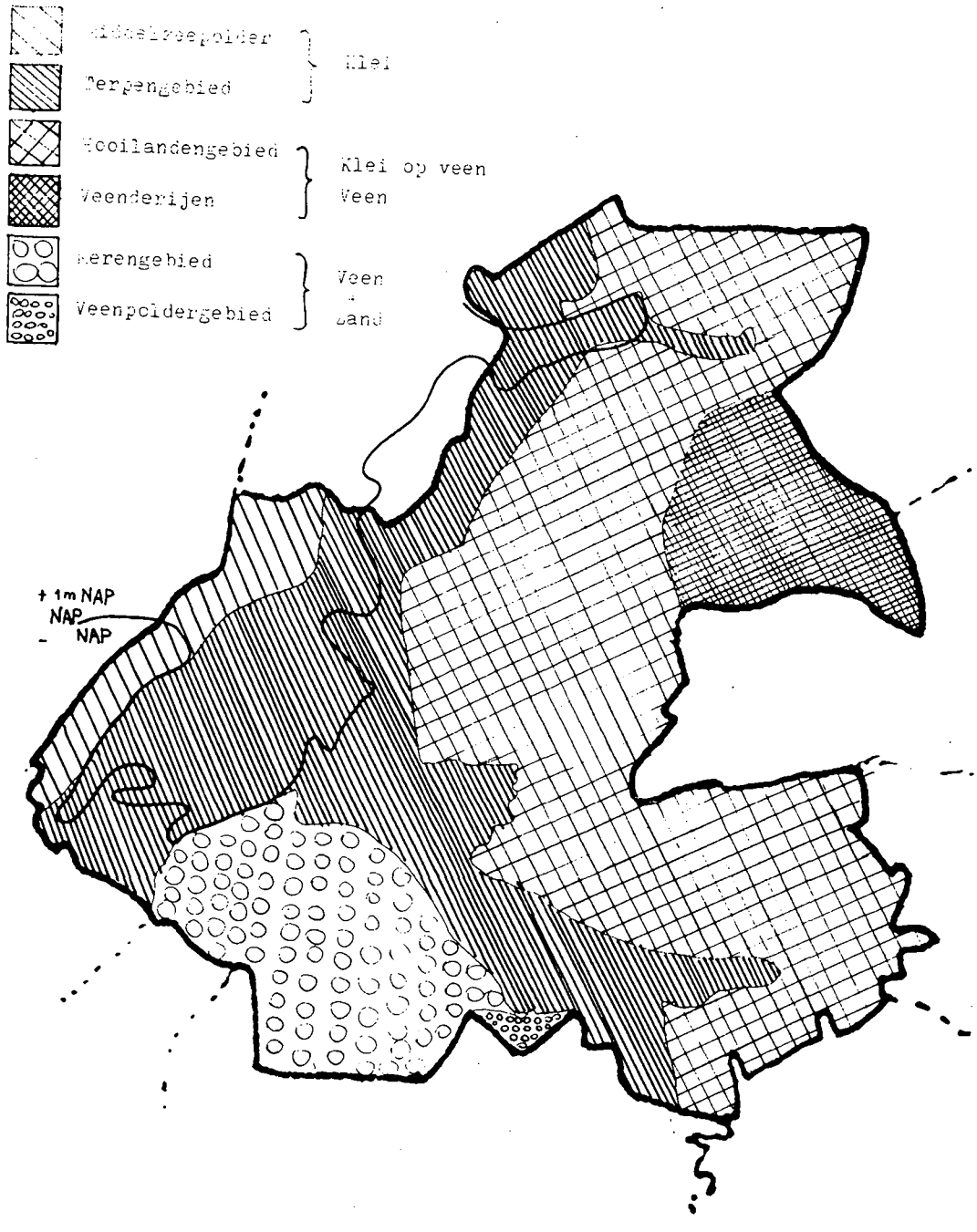

Kaart 7 INFRASTRUCTUUR

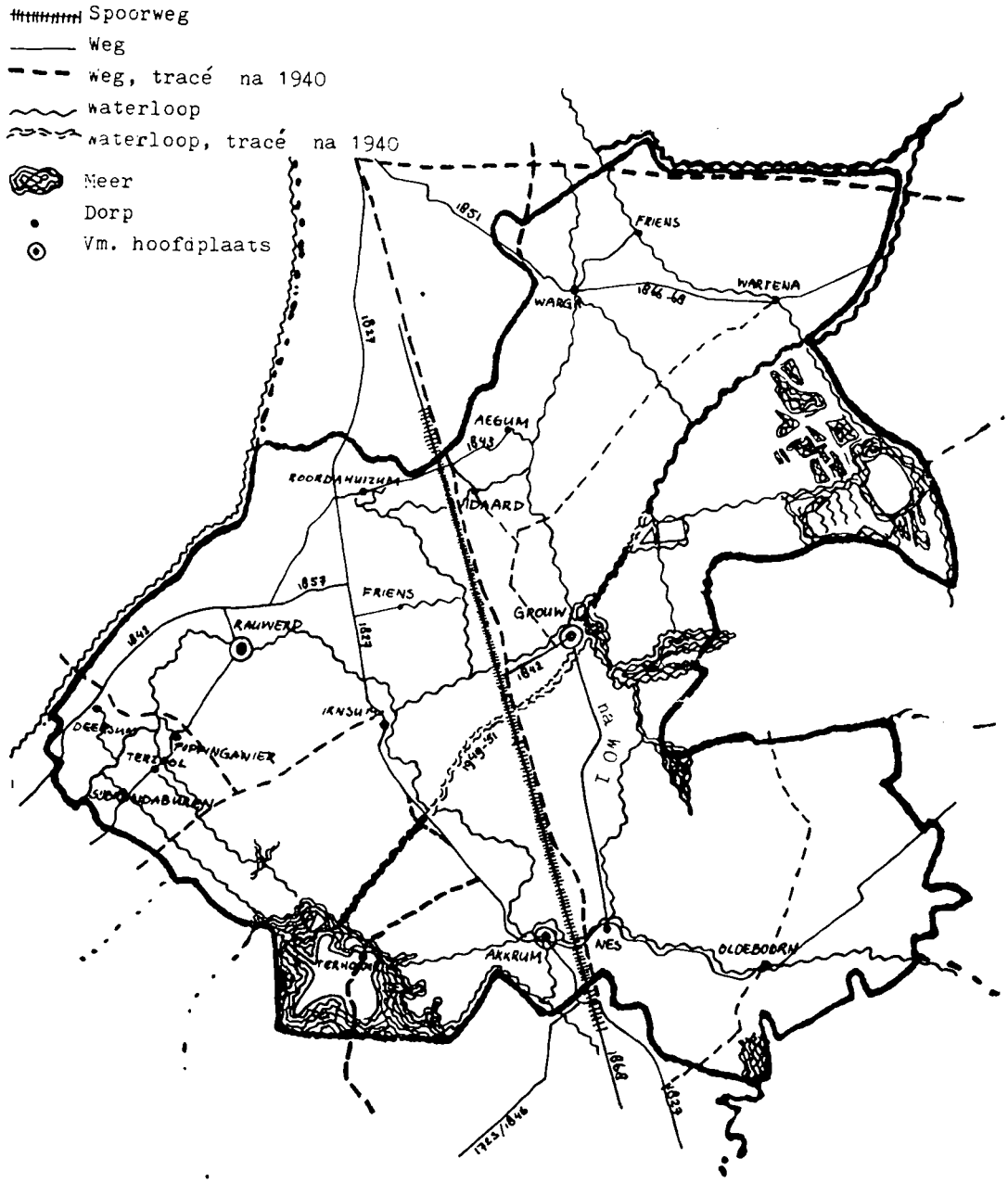

Kaart 8 NEDERZETTINGSTYPEN

[ ] Ontstaan als .....
Terpdorp
Kruisdorp
Streekdorp
Vaartdorp
Gehucht
Vlek

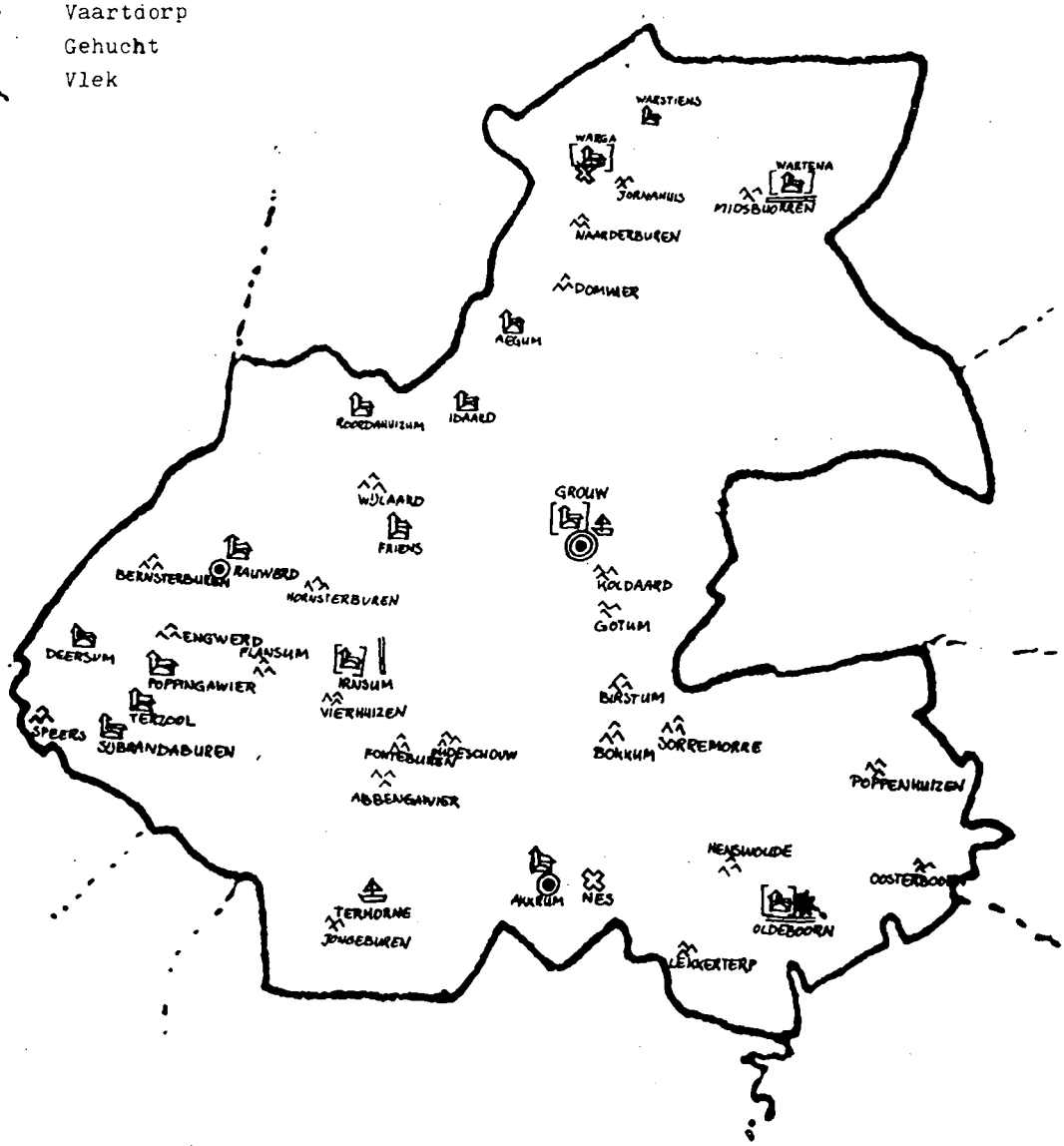

COLOFON

Opdrachtgeefster : Gedeputeerde Staten van Friesland
Uitgave : Provincie Friesland, 1990
Ontwerp omslag : Afdeling Kartografie
Druk : Drukkerij Provincie Friesland

Samenstelling (tekst en fotografie) :

Medewerkers Monumenten Inventarisatieproject

M. Fermo
D. van Weezel Errens
G. Derks

Secretariaat : M. de Haan-Zwaagstra
B. Sternsdorff-v.d. Heide

Projectleiding : R. Terpstra

Het inventarisatieproject wordt begeleid door een commissie bestaande uit de volgende personen :

G. Elzinga, Fries Museum
G.P. Karstkarel, Stichting Moderne Architectuur Friesland
R. Terpstra, beleidsmedewerker afdeling Bouwen en Wonen
W. Tieks (Voorzitter), Hoofd afdeling Bouwen en Wonen
S. v.d. Veen, Vereniging van Friese Gemeenten
S. v.d. Woude, Rijksarchief Friesland

MIP Inventarisatie kaart Provincie: Friesland Invent. datum:
(veldwerk) Invent. gebied: Unieke code:
Blad: A / Acc. nr.:

Gemeente : plaats:
Buurt/wijk :
Straatnaam : Situering: BY/TO
Straatnr. even :
oneven :
Postcode : Bijz gebied: J/N
Unieke code :
Naam obj/cplx :
Naam Structuur :
Type complex : O/C
Code-complex : in geval van een complex
Aantal objecten:
Invent. datum : Inventarisator:

Oorspr functie : : (type:)
Huidige functie:
Architect : Constructeur:
Bouwjaren, oudste dat.: ca. kern dat.: ca. rest. dat.:ca.
Bouwstijl :

Datum foto's : 1990- - Foto Neg. nrs: 90- -(
Datum schets : 1990- - Nr. Top. krt.:

OBJECT (materialen: kleur,srt bakst.,pleister,natuurst.,hout,beton,decor.)
Laag/Voorgevel :
plint
1e bwlg
2e bwlg
3e bwlg

achter/zijgevel
fries/kroonlijst

Vensters en :
deuren

Dakvorm en :woonhuis:
Dakbedekking schuur:
Kajuiten: Pironnen: Schoorstenen:

Bijz. constr. :
Bijgebouwen :

Hekwerken :

Interieur :
Groenaanleg : Ontwerper: Dat.:
Motivering :
Bijzonderheden :

Aannemer:
Monument : R / P / G monregnr: ZOZ